

A két világháború közötti szereplehetőségek, nőiség az erdélyi magyar prózában: Berde Mária és P. Gulácsy Irén

Femininity and the Possibilities of Female Roles in
Transylvanian Hungarian Prose Between the World Wars:
Mária Berde and Irén P. Gulácsy

Abstract: The issue of women authors in Hungarian literary life was for a long time considered peripheral, sometimes even their legitimacy was questioned. The difference in their ways of representation them was not necessarily accepted even between the two world wars. The „female voices” of Transylvanian Hungarian literature, which by then had to manifest itself in an independent framework, posed a major challenge to both authors and critics, due to their multiple minority status. Some have consciously reflected on this, others followed more classical themes and more traditional narrative practices.

The paper examines female themes, styles, and modes of character representation in the work of two prominent authors of the literary scene of the period, Mária Berde and Irén P. Gulácsy, focusing on two of their novels and their primary reception history. The authors have many things in common besides the era and the narrower literary field in which their writing started: their Transylvanianism and Nagyvárad (Oradea), to whose intellectual life they were closely connected; the Helikon writers’ group as a privileged network and an important career direction; and of their gender and the analogous themes of their pros. The paper will attempt a comparative analysis of women’s narratives and practices in the aforementioned decades, and highlight the essential difference between women writers (articulating female experience) and the more traditional women authors of the time. The primary reception of their

* A szerző a Partiumi Keresztény Egyetem Bölcsészettudományi és Művészeti Kar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszékén végezte az alap- illetve mesterszakos tanulmányait. Szerkesztő, műsorvezető (PluszFM Nagyvárad). E-mail: szegedi.maria@pluszfm.ro

novels, in addition to these problems, also points to their regional specificities and ties. The language of the two authors, their chosen characters, their narrative techniques can be read as specific female manifestations, and the present-day reader can also find autofictional expressions in them. While there is an abundance of literature on the theoretical background of the subject, there is a serious lack of practical studies and summaries of the reception history.

KEYWORDS: Transylvanian Hungarian women's literature, Mária Berde and Irén P. Gulácsy, the woman question, literary prose, reception history

Ma már viszonylag sokan foglalkoznak női irodalommal és egyes női szerzők életművével az irodalomkritikai diszkurzusokban, miközben igyekeznek definiálni, illetve korról korra újradefiniálni az egyes életművek jelentőségét esztétikai és irodalomszociológiai szegmensekben egyaránt, s a kiválasztott műveket és szerzőiket elhelyezni az irodalomtörténet képletes kánonjainak valamelyik egységében. Jelen tanulmány nem a „női irodalom” terminológiájának helyessége, érvényessége mellett, avagy az ellen kíván elsődlegesen érvelni. Kutatásom történeti részében két, egykoron ismert, sőt kanonikus pozíciójú íróról helyeztet, szereplehetőségeit, korabeli kritikai fogadtatását és műveikben a nőiség összetett kérdésköreit, ezek megjelenési módjait vizsgálom. A 20. század végi posztstrukturális irodalomtudományi iskolák részeként a feminista kritika kialakulása, a feminista nézőpont érvényesítése arra a distinkcióra épített, hogy a megszólalásmód és a tematika, de akár a karakterformálás szintjén is komoly különbség létezhet egyszerű író és *nőíró* között. Többek között erre az alapvető distinkcióra igyekszem rámutatni az alábbiakban, mégpedig két kiemelkedő – ámbár mára némiképp elfeledett – alkotónak, Berde Máriának és P. Gulácsy Irénnek az életútja kapcsán, primer kritikai recepciójukat és természetesen egyes műveiket vizsgálva.

Az erdélyi magyar irodalomban túl sok női íróval nem találkozhatunk a vizsgált évtizedekben, de azért említhetjük néhány olyannak a nevét, akik kimagaslóan művelték az irodalmat, mindkét „irodalmi mezőn” viszonylag elismertnek számítottak, s akik női szerzőként már egy kellően szélesre taposott ösvényen indulhattak el, komoly narratív hagyomány folytatóinak is számíthattak. A 20. század elejére rangot szerzett az irodalomban többek mellett Czóbel Minka és Erdős Renée, később Ritoók Emma, Kaffka Margit, Miklós Jutka, Lesznai Anna, Földes Jolán vagy éppen Tormay Cécile, és velük majdnem egy időben kezdte el írni első műveit Berde Mária is, aki azonban leginkább az 1920-as évektől, a békediktátum folytán egy „utódállam” területén, vagyis az erdélyi magyar irodalom kiemelt alkotójaként szerzett hírnevet magának. Berde (1889–1949) a megszállt Erdélyben kezdett (nem is prózáíróként, hanem költőként és publicistaként), majd az új politikai keretekben különválni kényszerült irodalom egyik legfontosabb alkotójaként és alakítójaként vált ismertté, lett a szépirodalom és a helyi irodalmi élet egyik sokrétű tehetősége. Ezen időszakban s ugyanezen területi irodalomszegmensben kétséget kizáróan

P. Gulácsy Irén (1894–1945) volt a másik jól ismert női alkotó, a kor kétséget kizáróan divatos és sikeres, elismert regényírója. Gulácsy – férje halálát követően, akit sokáig Nagyváradon ápolt s írásából tartott el – előbb Kolozsvárra költözött, majd (akárcsak Áprily Lajos a férfi íróársak, a helikonisták közül) repatriált, vagyis elhagyta Erdélyt, s Magyarországra költözött, így több szempontból is más lett az ő erdélyiségének, kettős kisebbségi létének a megítélése, mint Berdeének. Gulácsy eleve nem Erdély szülőtte volt, Szegeden látta meg a napvilágot, viszont az első világhégés kitörésének évében Nagyváradra költöztek férjével, s így a Nagy Háború végén maga is részt vett az irodalmi „hőskor” alapozó munkáiban, azaz az erdélyi literatúra legnehezebb helyzetének megváltoztatásában, intézményhiánytól és többségi elnyomástól, cenzúrától sújtott állapotainak a felszámolásában, enyhítésében. Mindazonáltal 1928-ban már úgy volt jelen az erdélyi Helikon íróinak budapesti bemutatkozásán a Zeneakadémián, hogy íásaival tartozott csak közējük, életvitelszerűen már nem, a harmincas évektől pedig egyre kevésbé az erdélyi friss szellem és a haladóbb, progresszív irányok, a demokratikusan hirdetett transzilván-européer eszmeiség foglalkoztatta. Továbbra is konzervatív liberális eszmevilágot képviselt, nem csatlakozott a jobboldali radikálisokhoz, de olyan szellemiségű csonka-magyarországi lapokban is publikált, amelyek a nemzeteszme integritását egyre inkább a sérült határok valamilyen formában való visszaállításában látták csak megőrizhetőnek.¹ Tragikusan korai halála (Budapest II. világháborús ostromakor, éppen 80 éve) lehetetlenné tette, hogy a húszas évek előtti lírikusi, majd az ezt követő ígértes prózáírói, később országosan sikeres, alapvetően történelmi tárgyú regényírói pályáját kiteljesítse.

Tanulmányom talán legfontosabb kérdése az, hogy a kortársak miként helyezték el kettejüket mint íróóket az irodalomban. Milyen jelzőkkel illették őket, milyen kategóriákba sorolták műveiket? Erdélyiségük vagy esetleg nemük szerint sorolták be őket a szépirodalmi mező valamelyik szekértáborába, netán eszerint kategorizálták is őket? Miként viszonyultak karakterábrázolásaikhoz, témafelvételeikhez, azokat konvencionálisnak, netán rendhagyónak és újszerűnek minősítették-e? Választásom több irányból is indokolt. Egyfelől a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban nőként kétséget kizáróan ők ketten szereztek komoly elismertséget és rangot, az erdélyi Helikon írócsoporthozulásának kiemelt szerzőiről, oszlopos tagjairól van szó, akik az 1926-tól Marosvécsen rendszeressé váló nyári találkozók – Babits szép kifejezésével a „plein-air íróparlamentek” – meghívottjai voltak a kezdetektől. Gulácsy Irén regénye, a *Hamueső* lett az 1924-ben

¹ „Nehéz eldönteni, hogy ő távolodott-e el erdélyi íróársaitól, vagy azok őtőle, kétségtelen azonban, hogy a *Helikon*nak mindössze két marosvécsi tanácskozásán vett részt, írásait a *Fekete völgyének* sikerétől kezdve Magyarországon jelentette meg”. Láng Gusztáv: Gulácsy Irén. (Kérdőjelek egy bestseller körül.) *Utunk*, 1982/41. 5., illetve Kérdőjelek egy bestseller körül. In: uő: *Kivándorló irodalom. Kísérletek*. Kolozsvár: Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, 1998. 90–91.

megalakult Erdélyi Szépmíves Céh első könyve, Berde Mária pedig, aki szintén versekkel kezdte, de elismert regényíróvá vált ekkorra, felkészült kritikusként és publicistaként is érlelő vitákat generált az erdélyi folyóiratok hasábjain, és általában is meghatározó aktora lett az erdélyi irodalmi törekvéseknek.² Berde számos téren aktív alakítója tudott lenni a vizsgált két évtized erdélyi (és összmagyar) irodalmi-publicisztikai életének, az *Erdélyi Helikon* folyóirat kiemelt szerzőjeként a belső anomáliákra is felhívta a figyelmet, elegendő, ha csupán az 1929–1930-as *Vallani és vállalni* vitában vagy később az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR) létrehozásában játszott szerepeire gondolunk.

Mint látható, nem csupán szépírókként, hanem irodalomformálóként is számolnunk kell tehát a két szerzővel a korban. Mindemellett Nagyváradhoz is erőteljesen kötődnek, irodalmi munkásságuk javarészt az I. világháború végétől itt kapott szárnyakat. Gulácsyt a nagyváradi *Magyar Szó* fedezte fel, Berde Mária tanított is a városban, s szintén közölt Tabéry Géza említett irodalmi hetilapjában már 1920 előtt is. Az erdélyi regionalitáson belül tehát egy alrégiót is képviseltek, a Partiumot, Berde és társai (többek között Olosz Lajos és Tabéry) épp a túlcentralizált Erdélyi Szépmíves Céh kiadói politikája, a Kolozsvárra és környékére vagy belső Erdélyre fókuszáló irodalmi rendezvények, könyvbemutatók ellen is szót emeltek az EMÍR megalakításakor.³ E hármas szempont mellett (helikonisták, erdélyiek s Nagyvárad irodalmi életéhez is kötődnek) nőként eleve többes kisebbségi pozíciókból szólalhattak csak meg. Igaz ez mind a magyarországi (főleg Budapest-centrikus) irodalmi életre vonatkozóan, mind az erdélyi irodalmi mező kibontakozó folyamatait is figyelembe véve, ahol eleve a nemzeti kisebbségi sors mindennapos terheit is magukon érezhették. Legfőbb célom – e többnyire kényszerű adottságként felfogott értelmiségi léthelyzetben – kettejük prózai munkáiban és azok kritikai fogadtatásában a női kérdéskörök, szereplehetőségek és általában a nőiség *sajátos, rendhagyó* vagy éppen *klasszikus, hagyományos* ábrázolásmódjainak vizsgálata. Ebben kiemelt szerep jut természetesen a 19. századtól fokozódó emancipációs törekvések hatásainak s a századelő kulturális mintázatainak, amelyek idővel a kortárs kritikákban is megjelentek, de a klasszikus/esztétizáló, majd a szintetizáló moderniségszmények szépirodalmi megjelenítéseinek is: azok lecsapódásai, az 1920-as években alkalmazott formáik, tematikus eljárásaik, karakterábrázolásaik esetleges nővumai vagy éppen meghaladottságai vizsgálatának tehát. Nem feledhető ugyanis, hogy mindez már egy radikálisan megváltozott korban és

² Harmadik példaként akár Szentmihályiné Szabó Mária (1888–1982) nevét is említhetjük, aki kezdetben szintén részt vett a Helikon íróinak marosvécsi találkozóján, s akit Magyarországra költözése után is szintén elsődlegesen erdélyi jelzővel illették.

³ Boka László: Egy elszalasztott lehetőség? Erdély mint virtuális Közép-Európa. Transzszilvanizmus-formák és esélyeik a két világháború között. In: Földes Györgyi – Ladányi István – Szávai Dorottya (szerk.): *Kélet-Közép-Európa mind virtuális konstrukció*. Budapest: Gondolat, 2021. 84–100.

társadalmi helyzetben, kisebbségi körülmények közt zajlik, vagyis regényeik (már primer célközönségük okán is) egyetemes és regionális színek felől egyaránt vizsgálhatók, miközben, női szerzőkről lévén szó, az említett többes minoritásjegyekre is felfigyelhetünk műveikben. Miként írtak, mennyire női szerzőkként, női narratívákkal és a nők helyzetére reflektálva, illetve mennyire egy nemzeti kisebbségi irodalom reprezentánsaiként? Mennyire képviselvek alapján, közösségi, kollektív hangokon, és mennyire autonóm egyénként? Mennyire formabontóként és tematikusan is merészen, vagy inkább konvencionálisan, netán múltba fordulón és a hagyományokhoz ragaszkodva?

Hangsúlyoznom szükséges, hogy jelen írás alapvető célkitűzése nem a hazai feminizmus fejlődéstörténetének a bemutatása, az összetett problémakörök mélyebb rétegeinek a feltárása, hanem a női jegyek prózapoétikai jelenlétére (vagy ezek hiányára) való nagyobb fokú rávilágítás, a két említett szerző műveiben fellelhető sajátosságok összehasonlító elemzése. Tulajdonképpen két szerzői attitűdöt vizsgálók: abból indulok ki, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom „női hangjainak” minor léte még több kihívást jelenthetett a korabeli női szerzők számára, viszont erre értelemszerűen másként reagáltak az egyes alkotók. Egyelőre e két életműből is csupán két-két fontosabb műre korlátozódik vizsgálatom, az említett szempontok alapján afféle esettanulmányokként: ezek *A szent szégyen* (1925) és a *Tüzes kemence* (1936), illetve a *Hamueső* (1925) és a *Fekete vőlegények* (1927).

Berde és Gulácsy az 1918 után az erdélyi magyar társadalomban betöltött szerepköreik által, illetve az intézményeiben sokáig látványosan elszigetelt, különválni kényszerülő irodalomszegmensben is (mely a publicisztikai élettel együtt az erdélyi magyarság központi médiuma volt) kiemelkedő alkotóknak számítottak, mára viszont méltatlanul elfeledettek, vagy kanonikusan fel sem fedezettek igazán. Az elemzésre kiválasztott regényeik révén azt, remélem, jobb bepillantást nyerhetünk az erdélyi magyar értelmiségi nők korabeli helyzetébe, illetve rávilágíthatunk teremtett világaik különbözőségére (mondanivalójuk, prózapoétikai eljárásaik, nyelvezetük, ábrázolásmódjaik, karakterformálásaik sajátosságaira és persze „nőiségük” megnyilatkozásaira is), közvetetten pedig akár önéletrajzi, autofikciós eljárásokra is rámutathatunk. Feltételezésem ugyanis az, hogy a nők ekkoriban is erőteljesen megváltozó társadalmi helyzete és megítélése komoly befolyással volt arra, hogy milyen arányban és miként lehettek egyáltalán jelen az irodalmi nyilvánosságban, de megválaszolandó kérdés az is, hogy ez valamiképpen – közvetlenül vagy áttételesen – lecsapódott-e írásművészetükben. A női szerzőket ugyanis nemcsak biológiai nemük, s nem is csupán az írásmódjuk kapcsolják össze, hanem sajátos viszonyuk is az irodalmi és történelmi tradíciókhoz, valamint a társadalmi konvenciókhoz.⁴

⁴ Lásd erről: Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Budapest: Noran, 2011. 7–8.

Univerzalitás és partikularitás problematikája

A 20. század utolsó harmadának posztstrukturalista tanai óta gyakori előfeltevés, hogy a női szerzők jobban érdeklődnek a testi működések, a személyes élmények, a mikrotapasztalatok iránt, míg a férfírók által ábrázolt témák sokkal univerzálisabbak. Bán Zsófia egy kerekasztal-beszélgetés⁵ alkalmával emelte ki azt, hogy a női témák egyáltalán nem partikulárisak, egyrészt mert az emberiség felének élettapasztalatát dolgozzák fel, másrészt mert a női témák is képesek az általános, univerzális szintjére emelkedni. A testtel való foglalkozás mint tipikusan női téma soha nem partikuláris, hiszen a test mindennek a kezdete és a vége. A női témákat legfeljebb azért gondolták sokáig partikulárisnak, mert a nők évszázadokig ki voltak zárva az irodalom bizonyos intézményes regisztereiből: nem ismerték és nem ismerték el a nők íráskészségét.⁶

Ha abból az alapvetésből indulunk ki tehát, hogy a nem, a latin *genus* számos tekintetben társadalmi konstrukció is (ez az angol gender, vagyis a „társadalmi nem” eredete) akkor az ún. női irodalom egy, a környezetünk, kultúránk, társadalmunk által tipizált konvenciósor nyomán jöhet létre. A társadalmi konstrukció ugyanakkor egy folyamatosan változó keretre utal, megítélés, felvetés és belátás játéktereire. Kezdetben a feminizmus sem azt jelentette, amit manapság a szó számunkra hordoz. A feminizmus posztstrukturalista⁷ gondolatai, elméletei mindig

⁵ Ms. Columbo Live!: Létezik-e férfi irodalom? A beszélgetés résztvevői: Bán Zsófia, Németh Zoltán, Seres Lili Hanna. Moderátor: Réz Anna. Az esemény részleteiről a litera.hu-n Győri Enikő számolt be. Bővebben lásd: <https://litera.hu/magazin/tudositas/letezik-e-ferfi-irodalom-letezik.html> (Letöltés ideje: 2025. január 25.)

⁶ A modern értelemben vett irodalmi élet viszont, amelyben intézményes regiszterek működnek, viszonylag új jelenség. Bár az irodalom története évezredekre nyúlik vissza, a ma ismert irodalmi élet – szerzők, kiadók, kritikusok és olvasók formális rendszerével – nagyjából a 18–19. századtól alakult ki. A könyvnyomtatás feltalálása a 15. században kulcsfontosságú lépés volt, de az irodalom modern intézményesülése csak a polgári társadalom fejlődésével, a nyilvánosság és az olvasóközönség megerősödésével vált igazán meghatározóvá. Az irodalmi piac, a szerzői jogok védelme és a professzionális írói lét feltételeinek megteremtése is ebben az időszakban kezdett kikristályosodni. A 19. század első felében, a reformkorban formálódott ki a modern irodalmi élet olyan szervezetekkel, mint a Kisfaludy Társaság vagy a Magyar Tudományos Akadémia, tehát modern értelemben vett irodalmi élet tulajdonképpen kétszáz éve sincs.

⁷ Julia Kristeva korszakolása kapcsán érdemes emlékeztetni, hogy a *feminin*, a *feminista* és az úgynevezett női (female) fázisok változó hosszúságú korszakokat és gyakorlatokat fedtek. Az 1840 és 1880 közötti időszakra tehető a feminin fázis, amikor jelentős női szerzők, költők és főleg regényírók jelentek meg, de alapvető céljuk az irodalmi érvényesülés közben az volt, hogy úgy írjanak, mint a férfi írók, hogy befogadja őket a férfi kultúra. Gyakori volt, hogy munkáik férfi álnéven jelentek meg. A második, feminista fázist leginkább az jellemzi, hogy a női írók autonómmá váltak, saját néven szólaltak meg, de legtöbbször csak azért, hogy elmondják a női nemmel kapcsolatos sérelmeket, szenvedéseiket. Ez a második fázis hosszú évtizedeken át tartott, s a jogok fokozatos kivívásával részben lendületét is veszítette. Az I., majd a II. világháború, leginkább 1968 után jelentkező harmadik fázisban pedig

az adott kor kontextusában születtek és értelmezendők, ezt a feminista kritika is többnyire belátta.

Adódik tehát a kérdés: mit nevezünk egy látszólag retrospektív (ha a szerzők korát vizsgáljuk, amiben éltek) s ugyanakkor nagyon is eleven, kortárs megközelítésben (ha műveik mai olvasati potenciálja felől közelítünk) női irodalomnak? A női irodalom maga egyrészt leíró terminus (bizonyos szövegeket a szerzők nemi hovatartozása alapján helyez egy csoportba), másrészt mint kategorizációs alap is működik (egyes szövegjellemzőket nőiként azonosító pozitív vagy negatív értékterminusként olvas), vagyis értékterminusként funkcionál. Bollobás Enikő szerint ahhoz, hogy a nők ne pusztán tárgyként legyenek jelen az irodalomban (s ne folyamatosan alávetett szubjektumként, hanem önálló hanggal cselekvő szubjektumként lépjenek fel) alapvetően arra volt szükség, hogy emberi alakot öltsenek, tehát képesek legyenek kifejezésre juttatni gondolataikat, érzelmeiket, fájdalmaikat egy hosszú, „elnémított”-nak mondott korszak után.⁸ Az erdélyi irodalmon belül a női irodalmi hagyomány létezése, kézzelfogható léte, amennyiben ilyen feltételezünk, azt jelenthetné általánosságban véve, hogy a női szerzők tapasztalatai, írásgyakorlatai, műfajteremtései dialógusba lépnek egymással, hálózattá szerveződnek a regionális irodalmi hagyományon belül. Ennek a hagyománynak kétségkívül erős pilléreit a fent nevezett alkotók teremtették meg, miközben ők is már komoly alapokra építkezhettek.

Minden női irodalom magában hordoz valamilyen női szemléletet, ami Séllei Nóra szerint „feminista irodalomkritikai újraolvasást eredményez, a nemzeti irodalmakat kulturális kontextusba helyezi, ezáltal a gender-központú irodalom társtudományok segítségével együtt lesz értelmezhető, ha elfogadjuk azt a butleri

a nők elutasították az utánzást és a protestálást egyaránt, és e helyett az autonóm művészet forrásaként felfogott *női tapasztalat* felé fordultak. E mindmáig tartó, kései fázisban megpróbálják az eddig szótlán női létélményt aktualizálni, megfoghatóvá, működővé tenni saját, egyéni eszköztárukkal, alapvetően nem sérelmi politikákat hajszolva. Olyan „élményalkotó megjelenítésre” törekednek, amely viszont alapvetően eltér a világgal kapcsolatos és arról ismerni vélt férfiúi tapasztalásoktól. Esetünkben, a két világhégés közötti női narratívák erdélyi hangsúlyait vizsgálva nyilvánvalóan a második – igen hosszúnak mondható – történelmi fázis lesz a mérvadó, amelyben érvényesültek az első fázis „hatásai” és gyakorlatai, rögzültségei is, amelyek meghatározták a korabeli kritikai recepciót éppúgy, mint az olvasási szokásokat. Ugyanakkor alkotói egyéniségektől függően bizonyos művek már előremutattak egy progresszívebb kifejezésforma és ezáltal individuálisabb értelmezési sík irányába is. Lásd erről: Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. 162–163., illetve Showalter, Elaine: *A feminista irodalomtudomány a vadonban*. – A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. *Helikon*, 1994/4., 422–424. (Az utalt alfejezet: A nőies [feminin] meghatározása: a gúnokritika és a nők által írt szöveg.)

⁸ Bollobás Enikő: Performansz és performativitás – a női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In: Séllei Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. Idézi: Tóth Gabriella: Psyché-analízis. A női szerepalakítás és a női szubjektum kialakulása a Psyché-ben. *Tiszatáj*, 2011/4. 61.

alaptételt, miszerint a nem társadalmi konstrukció”.⁹ Séllei azt is kifejtette, hogy a női kultúra mint kollektív tapasztalat hoz(hat) létre sajátosan női szövegeket. Úgy vélte, a szöveg felfedezése és a hagyomány megteremtése olyan fontos kritikai aktus, mint a női írók szubjektumképzése volt, közös bennük az, hogy mindkettő kulturális konstrukció.¹⁰ Várnagy Márta szerint „a feminista irodalomkritika egyik fontos célja a meglévő művek újraolvasása, az irodalomtörténet egyfajta korrekciója”.¹¹ A mindenkori, teljesnek mondott magyar irodalomban a női szerzők teljesítménye viszont – amint azt Balázs Imre József is hangsúlyozta – elszigetelten, legtöbbször a férfi kortársak viszonylatában jelent csak meg.¹² Sőt, mint utaltam rá, az ún. női irodalom vonulatain belül is határozottan elkülöníthetünk jelentős, úttörő szereppel bíró írónőket és hangsúlyosabb *nőírókat*, akik a „külső” egyenjogúsítási processzusokon túl már a női tapasztalat „belső”, narratív sajátosságait kívánták hangsúlyosan megfogalmazni. Mindez alapvetően kettős problematikára épít. Az egyik önmaga társadalomtörténeti, irodalomszociológiai aspektusokkal bír: míg a férfi szerzők biztos alapon, sok évszázados, többnyire kiérlelt, tehát előzetes minták birtokában írták prózáikat, verseiket, színpadi műveiket, addig a nők (az antikvitás óta) többnyire példa és lehetőség hiányában gyakorlatilag a semmiből kellett elkezdjenek felépíteni egy „női irodalmat”, s küzdeni azért, hogy a hangjukat, tehetségüket egy szerkesztőség meghallja, szépirodalmi munkáikat a társadalom (olvasók) pedig elfogadja. Ezzel az új irodalommal szemben pedig előítéletek sokaságát kellett leküzdeniük (nem csak a jelenleg vizsgált két világháború közötti időszakban), s számos elvárásnak megfelelniük, amiket természetes módon az irodalmi élet legkülönbözőbb területein, így a piaci szegmensekben, könyvkiadásban, terjesztésben, irodalmi társaságokban, díjak kuratóriumaiban uralkodó többségben lévő, gyakorlott férfiak írtak elő.¹³

A második kapcsolódó problematika az egyenjogúsági/egyenjogúsítási processzusokon túllépően (sőt, az elvárható esztétikai mércén, kivitelezésen és minőségelveken is átnyúlóan) az, hogy az írónők egy jelentős része témaválasztásában,

⁹ Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: DEENK Kossuth Kiadó, 2007. 100.

¹⁰ i.m. 101.

¹¹ Várnagy Márta: A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon. Hangok és visszhangok. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (TNTeF)*, 2011/1. 26. https://acta.bibl.u-szeged.hu/65611/1/tnfef_001_001.pdf (Letöltés ideje: 2025. május 6.)

¹² Balázs Imre József: A női irodalmi hagyomány lehetőségei az erdélyi magyar irodalomban. *Korunk*, 2022/4. 6–9.

¹³ A 19. században azonban már működtek olyan női olvasóköri és szerveződések, amelyek túlléptek a salonok informális keretein, és a művelődés, valamint az irodalmi élet tudatos alakítására törekedtek. Emellett a női olvasóközönség kulcsszerepet játszott az irodalom terjedésében, hiszen az érzelmes regények, a szépirodalom és a társadalmi kérdéseket boncolgató művek fő célközönsége gyakran éppen a nők voltak. Sőt, ismert és tisztelt írónők is alkottak ekkor, mint Szendrey Júlia, Slachta Etelka, Majthényi Flóra stb.

nyelvezetében, karakterformálásában s számos egyéb irodalmi együtthatóban is jellegzetes „másságot” képviselt. Ők nem egyszerűen ugyanazt írták, mint férfitársaik, csak nőként, hanem másképpen ábrázoltak eleve mást, olyasmit, ami egy férfi alkotó számára (alapvető tapasztalatok hiányában) talán sohasem lenne lehetséges. E két, alább is gyakran érintett aspektus sok esetben összeér, összezsúszik a vizsgált regényekben és még inkább az őket figyelő kritikákban, értekezőprózai írásokban, az azonban könnyűszerrel kimutatható, hogy a nők által írt szépirodalmat az 1920-as, 1930-as években, illetve majd a szigorúbb értelemben vett nőírók jelenlétét Erdélyben a tárgyalt két évtizedben még messzemenően a többszörös kétség és a minor lét határozta meg. Az erdélyi kulturális életben betöltött szerepeik, illetve elemzendő műveik ezért is a regionális női irodalmi kánon kérdéskörei árnyalásának szükségességére figyelmeztethetnek. Az alábbiakban ezért nem csupán a művekről, hanem az olvasókat kondicionáló kritikai visszhangjukról is szó lesz, vagyis a kritikákban megfogalmazódó diszkurzív gyakorlatot vizsgálom, azt kutatva, hogy történeti viszonylatban hogyan jelentek meg a Berde- és P. Gulácsy-művek a primer recepcióban. Ebben mennyire hangsúlyozódott nemük, erdélyiségük, s mennyire váltak fajsúlyossá és szövegkomponáló elemekké a tematika és/vagy a karakterformálás által a közvetített női hangok?

Berde Mária: A szent szégyen (1925)

A szent szégyen című regény a női emancipáció egyik fontos alkotása a teljes magyar irodalomtörténetben. A regény cselekménye a 20. században játszódik, a fiktív keret egyértelműen nők és férfiak nagyon is valós, eltérő szerepvállalásait használja fel a probléma kibontására. Egy fiatal leány anyaságának a „szent szégyenét” ismerjük meg (a témát korábban is feldolgozta már Berde egy novellájában¹⁴). A szerző főhősnőjét morális választás elé állítja: abortusz – vagy a gyermek világrahozatala által a társadalom várható kirekesztő ítélete.

A fiatal lány, Hanna beleszeret a polgármester fiába, aki – megkapva, amit szeretett volna –, bejelenti, hogy külföldön folytatja tanulmányait. Hanna a szerelem velejáróját, a testiséget joggal éli meg, ami önmagában nem bűn, hiszen a nőknek is joguk van ehhez az örömhöz, az adott korban viszont még hivatalosan csak a házasság keretein belül történhetett mindez. Mikor Hanna elmondja állapotát a fiúnak, az az abortuszt javasolja. Hanna a család javaslatára végül egy szanatóriumban szüli meg gyermekét, akit majd árvaházban tervez elhelyezni. Mindezt viszont végül nem lesz képes megtenni, úgy dönt, hogy szembemegy a társadalmi elvárásokkal és előítéletekkel, s lányanyaként (édesanyja segítségével) neveli majd gyermekét. Gyórbíró Hanna, a főszereplő már eleve a társadalom kirekesztettségében nőtt fel

¹⁴ A *Vargabetű* címűben.

apja öngyilkossága miatt, akit sikkasztással vádoltak meg. Már ekkor szembetűnővé válik a tény, hogy e korban a férfiak azok, akik mindenképpen ellenére könnyedén új életet kezdenek, anélkül hogy a társadalom megvetné őket, anélkül hogy számot kéne adniuk cselekedeteikről. A másik alapvető problémája a megidézett kornak, hogy Hannának otthon kell maradnia pénzt keresni (kézimunkákat készítenek az édesanyjával), hogy taníttathassák a bátyját, aki Budapesten tartózkodik. Ennélfogva a lányt a tanulás jogától is megfosztják, amit édesanyja később belát, részben meg is bán. Simeon, Hanna testvére, megtudva, hogy Hanna állapotos, saját jó hírét kezdi féltetni. Hanna alakját – a történetek ellenére – Berde lelki erejének nagyságában mutatja meg, aki nem adja fel úgy, mint egykoron az öngyilkosságot választó édesapja, hanem szembenéz sorsával és társadalmával, vállalva akár a kirekesztettséget is. A belső, lelki nyugalomát végül saját döntése szilárdságában megtalálva főhősnő maga mellé állítja édesanyját és utóbb a bátyját is, mindezt erkölcsi következetességgel és szilárd belső hittel.

Berde regénye témaválasztása és nyelvezete miatt is felemás fogadtatásban részesült. Kiss Ernő az író művészi hozzáértését és nőírói voltát egyaránt kiemelte *A szent széken*ről írt kritikájában:

Művész, de nő. Ez ad írásának sajátos igazságot, mely sokszor mélyebb, mint a férfiak igazsága, és megkapó érdekességet, mely az átlagból kiemel. Asszonyi szívének mély érzelmével fogja át művének hőst és e vele érzés és együtt élés adja meg neki a készséget, hogy a leány lelkét úgy tárja föl előttünk, hogy teljes és még a legnagyobb részletesség mellett sem lankadó érdeklődéssel kísérik sorsát. [...] Berde Mária e művében is szép és tiszta magyarsággal, színesen és finoman ír.¹⁵

Akkoriban sokan elfogadhatatlannak tartották a mű témájának ekképp történő feldolgozását. Azért is, mert nő írta, s mert a mű hősnője maga is nő, a szerző pedig hívó keresztyénként volt közismert, s ez összeegyeztethetetlennek látszott a lázadó nő moralitásával. Azon túl, hogy a modernség sokadik hulláma közepette is még mindig magyarázatra szorult egyesek számára, hogy egy fiktív hős (akár csak a versben megszólaló „lírai én”) semmilyen szinten nem azonos a hús-vér fizikai szerzővel, s Berde eleve nem is autofiktív műnek szánta regényét, érdekes érvrendszert sorakoztatott fel a *Protestáns Szemle* recenzense. Bodor Aladár szerint a bűn mindenképp a hősnő jelleméhez tapad, ugyanis egy nő nem szeretkezhet szabadon, akkor sem, ha anyagilag független és képes felnevelni gyermekét: „a nő főmondanivalója az irodalomban a két legrealisztikusabb életérték: a szerelem és az anyaság”.¹⁶ Ezzel szemben Gulyás Sándor a budapesti *Napkelet* hasábjain méltatta Berde narratívája mellett a témaválasztását is:

¹⁵ Kiss Ernő: Erdélyi regények. Második közlemény. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926/3–4. 332.

¹⁶ Bodor Aladár: R. Berde Mária: *A szent széken*. *Protestáns Szemle*, 1925/10. 511–512.

Olyan motívumokat ragad ki a társadalmi életből, amelyek – természetüknél fogva – csak a női lélek értelmezése szerint jelenhetnek meg az irodalomban az élmény erejével.¹⁷

Mindugyanakkor Berde szerepvállalásait, eleven erdélyiségében is modernségét Pintér Jenő fogalmazta meg talán a leginkább helytállóan:

Berde Mária a királyhágóntúli magyar elbeszélők között a legerdélyibbek egyike. Erdélyisége nem a tájnyelvi sajátosságok alkalmazásában nyilatkozik meg, hanem szellemében és hangulatában. Meséibe mindig szeret valami erkölcsi alap gondolatot vinni, világszemlélete a modern nőé. Szociológiai álláspontja nem teszi igazságtalanná társadalmi kritikáját, probléma-keresésével nincs terhére olvasóinak.¹⁸

Berde Máriáról már kortársai is kiemelték művészi tehetségét és ábrázoló erejét. Munkáiban olyan sajátos női hangok is megjelentek, amelyek a kor erdélyi magyar irodalmában egyedülállónak számítottak. A *Budapesti Szemle*ben írt sorok értelmében, melyek a *Szentségvivők* című regényét ismertették:

R. Berde Mária kitűnően ismeri az emberi lelket, meg tudja lesni legfinomabb rezdüléseit, s érti és tudja tolmácsolni az érzelmek egész skálájának hangsorát, a merengő ellágyulástól a féktelen szenvedélyig.¹⁹

Ugyanebben a cikkben olvasható az is, hogy Berde Mária az új erdélyi regényírók között „művészi szempontból” a legnagyobbnak számít. „Érdemeit és jelentőségét elismerte a magyarság szellemi életének minden tényezője, élükön a M.T. Akadémiával [...]”²⁰

Berde Mária: Tüzes kemence (1936)

Tüzes kemence című regényében Berde még inkább provokatív, a nők egyenlőtlen helyzetére és az őket érő sztereotip megnyilatkozásokra, ítélkezésre felfűzött tematikát választott, egy, a 20. század harmadik évtizedében is nehéz, morális kérdéskört, s abban a hősnő helyzetét: a házasságtörés problematikáját. Ezt vázolja

¹⁷ Gulyás Sándor: R. Berde Mária: A szent szégyen. *Napkelet*, 1925/8. 281.

¹⁸ Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. *A magyar irodalom a XX. század első harmadában II.* 8/2. köt. Budapest: Franklin-Társulat 1941. 1316. https://mek.oszk.hu/15300/15384/pdf/15384_8_2.pdf (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

¹⁹ r. r.: Erdély irodalmi élete – regényben. R. Berde Mária: *Szentségvivők. Budapesti Szemle*, 239. köt., 1935. 116.

²⁰ I. m. 114.

fel belső lelki vívódásokkal, titkokkal, megbocsátással és lelki megtisztulásokkal karöltve. Ez a megbocsátás viszont talán az egyik legnagyobb visszhangot keltő tényező az életmű prózavonulatában: a főhősnő saját magának kell hogy megkegyelmezzen. Berde a főhőseit tökéletes lélektani eszközökkel, a korabeli társadalmi konvenciók, elvárásrendek és saját maguk lelkiismerete közti állandó vívódásokban, ugyanakkor erőteljes szabadságvágygal ábrázolja. Ahogy Józsa Miklós írta:

Berde regényeinek jellegzetes témája a nő-sors ábrázolása: a nők társadalmi helyzete, a női emancipáció, a jogfosztottság, a kiszolgáltatottság, a női egyenjogúság, a leányanyák sorsa. Ilyen témájú regényeivel válik a női szenvedélyek mesteri ábrázolójává.²¹

Nem egyszerűen régi, kimeríthetetlen témája, a férfi-nő kapcsolat kerül tehát itt elő, hanem a nő belső gondolatvilága, lelki integritása is, ami alapvetően más, mint egy férfi esetében, s mindez olyan kifinomult lélekrajzi ábrázolással és cselekményszöveggel párosul, ami korábbi remekléseit is felülmúlja. A regényt nem véletlenül a Nyugat Könyvkiadó adta ki 1936-ban, Budapesten. Itt, a *Nyugat* hasábjain jelent meg az első kritika is róla, mégpedig Schöpflin Aladár tollából, aki elsősorban Berde regényének szerkezeti adottságait, jól megkomponált ívét és nyelvezetét dicsérte.

[...] mondatai úgy csengenek, mint az ötvös kalapácsa az ellenálló fémén. A platina keménységével csillognak. Ez a keménység van a történet vonalvezetésében is. [...] szoros fegyelmet tart mondanivalójával szemben, nem bízta magát ösztönre, pontosan azon az alaprajzon épít, amelyet, mint jó építész, előre kitervelt.²²

A prózapoétika kiérlelt, tudatos technikái és a lélekábrázolás kettőse ekkorra Berde Máriát a kor egyik legjelentősebb női alkotójává avatták Erdélyben és Magyarországon egyaránt. Túl volt már a Helikon belső vitáin, s főként a Szépmíves Céh egyes vezetőivel történt szakításon,²³ a harmincas évek eleve sok szempontból megváltozott társadalmi-irodalmi kontextust jelentett Erdélyben és Magyarországon egyaránt, s nem mellékes szempont az sem, hogy az összmagyar epikai művek szempontjából igen nagy versenyhelyzetről, erős mezőnyről beszélhetünk

²¹ Józsa Miklós: A bölcsőhelytől a szellemi szülőföldre. *Erdélyi Toll*, 2012/1. 19.

²² Schöpflin Aladár: Tüzes kemence. Berde Mária regénye – Nyugat kiadás. *Nyugat*, 1936/11. 383.

²³ Amiért regénykézirátát nem javasolták kiadásra, legalábbis ideiglenesen elhalasztották, s ez közvetlen előzménye lett az EMÍR megalakulásának, amely viszont mindössze 6 könyvet tudott megjelentetni. Sokatmondó adat, hogy ebből két regény eleve Berdeé volt. Vö. Boka László: *Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok. Egy regionális eszmekörrel, alakulástörténetéről és alakzatairól*. 24.; illetve Filep Tamás Gusztáv: *Urbánus transzilvanisták*. 306., mindkettő In: Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Budapest: MMA Kiadó, 2023.

ezen esztendőkből. A regény megjelenésével kapcsolatban ezért is fontos Berde Mária férjének, Róth Jenőnek egy korabeli, 1936. december 3-i levele, melyben így fogalmazott:

[...] értesülésünk szerint jövő vasárnap Erdélyben több helyütt is olvashatunk majd komoly recenziót. Úgy tudjuk, hogy a regény mindenütt nagy tetszésre talált. – Néhány helikoni személyt kivéve.²⁴

A Helikonra utaló ironikus kiszólás valószínűleg Berde különütasságára vonatkozik, maga a regény ugyanis az EMÍR könyvei sorozat révén került a budapesti kiadóhoz. Berde 1931 után, Kuncz Aladár korai halálát követően eleve irodalom-szervezőként is kisebbségbe került, addigi pártfogója, a minden platform által köztisztelőnek örvendő Kuncz hiányában az Erdélyi Szépművés Céh kiadáspolitikájával egyet nem értők csoportja élére állt. 1933-ban emiatt is döntött úgy, hogy nem vár az Erdélyi Szépművés Céh „kegyeire”, öntudatos nőíróként saját kezébe veszi sorsát. A regénnyel kapcsolatban megjelent első kritikák kiemelték azt is, hogy legalább akkora nehézségekkel járhat a mű fogadtatása, mint annak megírása volt. Szentimrei Jenő például azt hangsúlyozta többek között, hogy Berde nemcsak hősnőjét állítja nagy feladatok elé, hanem saját magát is.²⁵ Köves Miklós (Kahána Mózes) a *Korunk*ba írt kritikájában hívja fel a figyelmet a szerző várható (utó)küzdelmekre, amiben a Berde-konstrukció elavultságára is inti az olvasót:

Aztán valami nagyon szomorú dolog következik – nem annyira a szereplőkkel, mint inkább a regénnyel és írójával²⁶... Berde Mária *Tüzes kemence*-jének egyetlen tényleges, bár negatív tanulsága, már az íróműhely számára adódik: íme így jár az, aki bármilyen köz- vagy privát érdek szempontjából – letér a valóság útjáról. Igazolódik a régi igazság, hogy a művészetben minden erőszak megbosszulja magát. Legkeserűbben a valóságon elkövetett erőszak. A példán okulhat minden író és okulhat maga Berde Mária is.²⁷

Fontos kiemelni, hogy a regényről szóló egykori recenziókat, kritikákat kivétel nélkül Berde férfi kortársai írták, és szövegeikben rendre megjelenik, hogy a *Tüzes kemence* nő tollából származik, és csak nő is írhatta „így” meg. Szentimrei a korábban már említett kritikájában a nem mindig szerencsés társadalmi berendezkedést és a nemiséget mint alapvető sajátosságot is összekapcsolta.

²⁴ Marosi Ildikó s.a.r.: *Molter Károly levelezése 3. (1933–1937)*. Budapest – Kolozsvár: Argumentum – Polis, 2006. 242.

²⁵ Szentimrei Jenő: *Tüzes kemence*. – R. Berde Mária új regénye. Nyugat-kiadás. *Pásztortűz*, 1936/22. 477.

²⁶ Köves Miklós: A „Tüzes kemence”. *Korunk*, 1937/3. 285.

²⁷ i.m. 286.

Olyan feladat elé állítja magát, melynek megoldás[ár]a – a nemi berendezés azonosságánál fogva – kizárólag asszonyíró képes.²⁸

Ez talán az első olyan kritika, mely a nőíró szerepkört öntudatlanul is hangoztatja. A *Tüzes kemence* főhősnőjének történetét a regény szerkezetén belül legjobb barátnőjének narratív elbeszélésein keresztül ismerjük meg, kinek nevét az író csupán a mű legvégén fedi fel. Az elbeszélő és egyben Villi legjobb barátnőjének regénybeli neve Mária. Tulajdonképpen arra is lehet így asszociálni, hogy Berde saját magára utal, autofiktív módon belső énjét írta itt meg. Ennek a narratív technikának a következtében ugyanakkor Villi életéről mindig csak utólag, visszamenőleg értesülünk: bizonyos időközönként találkozunk a két barátnő, s Villi beszámolóit által ismerjük meg a szekvenciális történetet, a lelki vívódásokat. Schöpflin ki is emelte kritikájában, hogy:

A történetet első személyben mondja el az író. Itt, a szerkezet kérdésében vitatkoznom kell vele. Mért kapok mindent őrajta, az első személyben beszélőn keresztül, aki passzív, csak szemlélő és értelmező? Emiatt a történetek egyrészt vesztenek súlyukból, másrészt fordított sorrendben való elbeszélésre van szükség: a történetek nem úgy vannak elmondva, ahogy megfogantak a lélekben, kifejlődtek és drámai kényszerűséggel végbe mentek, hanem előbb kapjuk a megtörtént eseményt és utólagosan a magyarázatát, mint ahogy a bírói ítéletekben szokott lenni: előbb a rendelkező rész, utóbb az indokolás. Az olvasónak azonban nem az a fontos, ami történik, hanem az, ahogy történik.²⁹

E jogos kritika ellenére Berde Mária regényében árnyaltan mutatta be a századelő magyar társadalmi rendszerét, ahol a nők továbbra is kiszolgáltatottjai a patriarkális akaratnak, s ezt olyan kényszerű élethelyzetek váltották csak fokozatosan fel, mint a Nagy Háború, mely nagymértékben befolyásolja az életüket. Bár nem ők maguk vannak a fronton, a hátszágban azonban kétszeresen helyt kellett állniuk. A férfiak frontra kerülésével aztán szükségszerűen felszabadultak olyan pozíciók, munkakörök, amiket korábban nők igen csekély számban tölthettek csak be.³⁰ Jancsó Elemér azt hangsúlyozta kritikájában, hogy:

Itt már nem az általános, örök férfi-nő problémára esik a hangsúly, hanem nagyon is konkrétan Berde koráról, hazai társadalmáról van szó.³¹

²⁸ Szentimrei, 1936. 477.

²⁹ Schöpflin, 1936. 383.

³⁰ Lásd erről: Pukánszky Béla: *A nőnevelés története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 136–141.

³¹ Jancsó Elemér: *Berde Mária (1889–1949)*. In: Berde Mária: *Tüzes kemence – A szent szegény. Két regény*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1967. 16.

A lelki vívódás egy olyan variánsát választotta a regényíró, ami nem szokványos. A tipikus női szereplő ilyen esetben szint vallana, ellenben Villi nem ezt teszi: a megkegyelmezést saját magának kell megadnia, s erre akkor döbben rá, mikor a tüzes kályha tetejére került nő helyére képzelettel teljes nőtársadalmat. Molter Károly sorai szerint ezért határátkönek, paradigmaváltó regénynek is tekinthetjük az 1936-os művet:

A Tüzes kemencé-t asszony írta, aki soha még el nem tért a goethei élményköltéstől és mindig csak háttérnek rajzolta, kitűnően, a kort és környezetet.³²

Molter értelmezésére azért is érdemes figyelni, mert – jelen esetben – a világháború társadalmi következményeinek a realiztikus bemutatását emeli ki, ami a lélektaniség mellett a regény másik fő érdeme.³³ A regény Mária nevű narrátora több ízben Berde életútjával finom analógiákat mutató vagy ekképp is olvasható önéletrajzi elemeket működtet. Schöpflin Aladár az esetet „kivételesnek, nem-általánosíthatónak” tekintette több szempontból is, és azt írta, hogy:

[...] egy nagyon asszonyi asszony felvilágosított, hogy nőknek csakugyan lehetnek és vannak ilyen problémái, asszony együtt tud érezni a regény hősnőjének lelkiismereti gyötrelmeivel.³⁴

Szentimrei fogalmazta meg, hogy a szerző olyan problémát dolgozott fel e regényében, ami „az átlagos férfigelfogás szemében talán nem is jelentékeny”.³⁵ A korban a házasságtörő nő lelki vívódásait bemutató regény kényes témának, tabunak számított ugyan, de ezt nyilvánvalóan nem lehetett általánosítani, netán egy csoport, társadalmi osztály vagy nemzeti kisebbség problémaköréként tárgyalni. Ezért is más ez a mű, mint a korszak nagyívű regényei, melyekben a sokáig kedvelt történelmi tematikát és kollektív sorsképleteket (Kós, Makkai, Gulácsy) évekig a nemzeti identitásépítés és traumaoldás eszközeként tekintették, más, mint az egyéni sorsok és múltértelmezések (Bánffy, Tamási), más, mint a dokumentarista formák (Illyés) vagy éppen az autobiográfia (Kuncz, Márai stb.) közkedvelté váló korabeli szövegei. Mindezek együttesen keretezik tulajdonképpen Berde írásművészetét. Köves Miklós (Kahána Mózes) szerint persze Berde írása sem választható el a történelmi hatásoktól:

³² Molter Károly: Berde Mária: Tüzes kemence. *Válasz*, 1937/3. 185.

³³ Lásd bővebben Molnár Szabolcs: *Berde Mária*. Bukarest: Kriterion, 1986. 144–154.

³⁴ Schöpflin, 1936. 382.

³⁵ Szentimrei, 1936. 477.

A Tüzes kemence éppen ez volna: az a kör, amelyen belül a korszerű viszonyok, kor-eszmék és kor-erkölcs tüzeiben a kor (az *akkor*) emberei sülnek, *akkori* jellemükkel, fel fogásukkal, érzésvilágukkal, boldogságukkal és ellentmondásaikkal.³⁶

A *Korunkban* mint hangsúlyosan világnézeti lapban közölt írás választott nézőpontja itt ugyanakkor eleve más, mint a *Nyugat* vagy éppen az *Erdélyi Helikon* esztétikumközeli kritikáinak perspektívája.

A korabeli kritikák döntő többsége a történelmi kor mellett a földrajzi helyet, a lokációt is rendre megemlítette, amit azért fontos hangsúlyoznunk, mert a kor-szakhoz kötöttség mellett a helyhez, Erdélyhez való kötöttség is elsődlegessé lett Berde egész életművének kritikai recepcióját és kanonikus megítélését tekintve. Szentimrei Jenő ezért is hangsúlyozta, hogy a regény „minden ízében jellegzetesen transzilván műalkotás”,³⁷ s bár nem tudunk meg lokalizálható helyszínt, hangsúlyosan fiktív keretekben mozgunk, de az olvasatok során tipizálhatóak a jellegzetesen transzilván helyek. Molter Károly épp ezért a partikulárisban is az egyetemeset emlegette, s eszerint a szerzőnő „Erdély legmélyén Európát beszéli”,³⁸ de azt is hozzá-tette, hogy „Berde asszony marad, csak a tisztelet paritását követeli nemének”.³⁹

Berde mindmáig felfedezésre váró, gazdag prózája, történelmi kulisszákat mozgató, de hangsúlyosan fiktív, ugyanakkor korabeli társadalmi problematikákat feldolgozó regényei (*A szent szégyen* [1925], a *Földindulás* [1930], a *Szentségvivők* [1934], a *Tüzes kemence* [1936]) a két világháború közötti erdélyi magyar próza kiemelkedő alkotásai. Bennük elsődlegesen nem egy fő társadalmi vagy nemzeti-ségi szólam, nem egy tüntető közösségi hang, hanem az „asszonyi asszony” szólal meg, olykor halkán, olykor letagadhatatlanul és határozottan, s talán erőteljesebben, mint bármely más női alkotónál a harmincas években.

Női narratívák, idealizált karakterek a P. Gulácsy-prózában a kritikai fogadtatás tükrében

A 20. század elején az esztétizáló modernség hullámaival feltűnő női prózaírókat (köztük Erdős Renée, Lesznai Anna, Kaffka Margit vagy éppen Tormay Cécile) időben szorosan követte egy újabb írógeneráció, melynek művei azonban már merőben új, megváltozott társadalmi-politikai-kulturális helyzetben, a szétszakított Magyarország után a sok részre tagolódott irodalmi mezőben, súlyos társadalmi feszültségek közt jelenhettek csak meg. Az I. világháború végére ráadásul Európa-szerte megváltoztak a korábbi értékrendek. Gulácsy Irén a megújuló erdélyi

³⁶ Köves, 284.

³⁷ Szentimrei, 1936. 478.

³⁸ Molter, 187.

³⁹ I. m., 186.

magyar irodalom alkotójaként vált ismertté, rangos és sikeres regényíróvá, akinek munkássága szintén összeforrt az erdélyi Helikon körével, ám előrebocsátható, hogy munkásságát lényegesen más kritikai recepció övezte, mint Berdeét.

Erős egyénisége és nyelvének különlegessége korán feltűnést keltett a kritikusok körében. Munkássága értékelésénél sokatmondók a pálya elejét is szegélyező, tekintélyes irodalmi intézmények által neki ítelt pályadíjak. Első kisregényét, a *Förgeteget* 1924-ben a kolozsvári *Napkelet* díjazta, illetve a kolozsvári magyar színház drámapályázatát is megnyerte,⁴⁰ 1928-ban az általunk is vizsgált *Fekete vőlegények* (1927) című nagy sikerű regényéért pedig a Magyar Tudományos Akadémia Péczely-díjával tüntették ki, de birtokosa volt a Kazinczy-díjnak és a meglehetősen konzervatív Petőfi Társaság Jókai-díjának is. Irodalomszervező munkássága nem annyira meghatározó, mint Berde Máriáé, de rangja, tekintélye már az első marosvécsi találkozó előtt is kétségtelen volt. A hivatalos elismerésekhez korabeli méltató kritikák is társultak természetesen. Elbeszélésköteteiről, regényeiről igazi irodalmi nagyságok, mint Schöppflin Aladár, Németh László, Kuncz Aladár, Mak-kai Sándor és Szentimrei Jenő írtak elismerően vagy nagy bizalmat megelőlegezve. Korának kétségkívül egyik legolvasottabb, divatos regényírója volt.

Gulácsy hosszú éveken át ápolta beteg férjét, miközben a *Nagyvárad* című napilapnál dolgozott egyedüli kenyérkeresőként. Benedek Elek korabeli szavai jól világítják meg az asszony nem könnyű helyzetét:

Csudák csudája, amit Gulácsy Irén művel. Délelőtt, miután férjét felöltöztette, tolókoszin a hálószozából a dolgozó-ebédlőbe tolta, onnét a díványra emelte, olvasnivalóval ellátta, a háztartási dolgát elintézte, regényt vagy színművet ír ebédig. Ebéd után siet a redakcióba: itt szerzi meg kettőjük mindennapiját s a nappali ápolónő fizetését. Hangsúlyozom: a nappaliét, mert éjjel ő az ápolónő. Bizony mondom: az ő szerelme, az ő türelmessége, az ő gyöngédsége, az ő panasztalan önfeláldozása nem e világból való.⁴¹

Férje halála után (1927) még egy darabig Nagyváradon tartózkodott, később Kolozsváron lett újságíró, végül úgy döntött, Magyarországra költözik (1928-ban vagy 1929-ben, pontos adatot nem tudunk. Láng Gusztáv cikkében megjegyzi,⁴² hogy Gulácsy 1934-ben még kolozsvári lakosnak vallja magát egyik önéletrajzi írásában). Az író nő családi helyzete okán sem vett részt aktívabban ezen éveken az irodalmi rendezvényeken, a helikoni csoport találkozóin is mindössze kétszer jelent csak meg. A *Fekete vőlegények* pozitív fogadtatása után Berde Mária által

⁴⁰ Erről bővebben lásd: Kuncz Aladár: *A Valuta*. In uő: *Kritikák, portrék, tanulmányok II. Szerk. Filep Tamás Gusztáv és Juhász Andrea. Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár – Kriterion Kiadó, 2019. (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái VI.). 158–161.*

⁴¹ Idézi Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom, 1880–1940*. Budapest: Szukits Kiadó, 1942. 502–503.

⁴² Láng 1982. 5., ill. Láng 1998. 89.

Vallani és vállalni címen kirobbantott vita hatására írta meg a *Pax vobis* (1930) című monumentális, háromkötetes művét. Illés Endre szerint ez Gulácsy „második regénye”:

A második regény... Az a jelenség, amely minálunk s más kultúrákban is az irodalmi s a színházi életben ma rikító tünet már. Munka, amelyet egy előző nagyobb siker hívott életre. Alkotás, melyet nem önnön anyagának törvényei alakítottak ki. Terjedelemben, hangban, figurákban, miljöben pontos másolata az előző sikernek. Állott íz. Amely a régi problematika mellett még külön tehertétel. De nemcsak az anyagban ér csalódás. Csalódás az anyag megmintázása is.⁴³

Schöppflin a fordulatos meseszövében, a helyzetek egymásra torlódásában látta művészi hatását:

Gulácsy Irénnek azért van nagyon sok olvasója, mert érdekfeszítően, szórakoztatóan tud regélni korunk nagy gyermekeinek királyokról és hadvezérekről, nagyurak körüli intrikákról. Ezért az olvasók szívesen elengedik neki az élet történelmi formáinak mélyebb ábrázolását és a magasabb művészet többi követelményeit.⁴⁴

Schöppflin, amellett, hogy kiemelte Gulácsy prózaírói erényeit (abban a történetészövést, a narrátori érdemeket, a legtöbbször történelmi kulisszába helyezett cselekménysorokat, a sajátosan magyar történelmi események ábrázolását s az egyének esendőségeit, intrikákat és cselszövéseket, az egyes áthallásos, jelenre utaló helyzeteket, a magyarságra mindenkor leselkedő történelmi veszélyeket), e sorokban finom kritikát is jegyzett. Utóbbi Gulácsy minuciózusságának hiányát, nem kellően pontos, nem kellően adatolt történelmi tablóit, s legfőképpen elbeszélés-módja egysíkúságát érintette. Látszólag csupa olyan dolgot, melyben az író nőisége, avagy erdélyisége – a *Nyugat* tovább vitt kritikai esztétizmusa értelmében – meg sem említődik. Az alább röviden bemutatott két regénye azonban számos ponton köthető alapfölvetésünk valamelyik aspektusához.

P. Gulácsy Irén: Hamueső (1925)

Hamueső című regénye 1925-ben jelent meg az Erdélyi Szépművéses Céh gondozásában, Kós Károly illusztrációival. Az érmelléki falu román fennhatóság alá

⁴³ Illés Endre: *Pax vobis*. P. Gulácsy Irén háromkötetes történelmi regénye. – Singer és Wolfner. *Nyugat*, 1931/6. 409–410.

⁴⁴ Schöppflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, 1939. idézi: Kincses Emese: *A Fekete völgyek és írója*. In: P. Gulácsy Irén: *Fekete völgyek*. Bukarest: Kriterion, 1985. I. köt., 17.

kerülését írja le „néhol erős realizmussal, máshol naturalista, romantikus túlzásokkal”,⁴⁵ melyek zsúfolt élményanyagot közvetítenek. Gulácsy egész Erdély sorsát nem tudta érzékeltetni e regényében. A *Hamueső*ről Kiss Ernő is azt vallotta, hogy kevésbé sikerült korai regénye az íróknak:

P. Gulácsy Irén a falu életében történt átalakulást és a belenyugvás küzdelmeit akarta megrajzolni művében, hogy így rámutasson a magyar faj szívósságára és megmentésének módjára. Kétségtelenül helyes elgondolás volt ez, és ha meglett volna az íróban a nagy, egységes koncepció alkotására való erő, a *Hamueső* legjobb regényeink egyike volna. Mivel azonban éppen ez hiányzik P. Gulácsy Irénből, műve legkevésbé mondható sikerültnek.⁴⁶

Schöppflin a *Nyugatban* közölt kritikájában Gulácsy szövegeinek túlzásfoltosságára, motívumainak túlzott jelenlétére is reflektált:

Zsúfolja a dolgokat, túltömi felesleges és túlzott motívumokkal. Mirevaló az ügyis agyonzaklatott Bass Menyhértet még luesszel is megverni, amikor az élete már ügyis összeomlott? Miért kellett Südy Sándor különben jól megrajzolt sorsát olyan larmoyansul befejezni? A román jegyző és famíliája rajzának túlzott voltát – melyen különben nehéz csodálkozni, mert melyik magyar író tudná ma teljes művészi objektivitással megírni? – némi humoros beállítással próbálja enyhíteni az író, de nehezen buggyan a humora. A stílus erőltetett zsúfoltságán és nyelvi modorosságain is érzik a tapasztalatlan kézzel másolt minta.⁴⁷

A regény pozitívumaként emelte ki viszont mint írói kézjegyet, egyéni tulajdonságot az író hangjának erejét:

Helyenként erővel van megírva, leírásainak eredeti színe, párbeszédeinek élethangja van. Az elrajzolt emberi profilok néha egy-egy helyzetben élesen és elevenen rajzolódnak ki. Általában a részletek mindig különbek az egésznél. Ahogy mindjárt az első lapon megüti a hangot és megfogja az alakok sűrű, fojtott levegőjét, ahogy fokról-fokra fejleszti Bass Menyhért és felesége meghasonlását, míg végre megmutatja a konfliktus magvát egy balul végződött békítő kísérletben, mely a könyv legerőteljesebb fejezete, – abban nem közönséges írnudást kell látni. [...] olyan rátalálásai vannak, olyan élénk

⁴⁵ Szabolcsi Miklós (szerk.): Konzervatív irodalom. In: uő (szerk.): *A magyar irodalom története. VI. kötet (A magyar irodalom története 1919-től napjainkig)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966. 187.

⁴⁶ Kiss Ernő: Erdélyi regények. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926/2. 175.

⁴⁷ Schöppflin Aladár: P. Gulácsy Irén: *Hamueső*. (Megjelent az „Erdélyi Szépmíves Céh” kiadásában, Kolozsvárott.) *Nyugat*, 1925/19. 174.

az ösztöne, olyan eleven és sokszor eredeti a képszemlélete, egy-egy nehéz ponton úgy meg tudja találni a kellő szót, hogy író volta föltétlenül bizonyítva van.⁴⁸

Gulácsy Irén írásait férfiasnak ítélték kortársai is, egyáltalán nem becsmélően. A konzervatív *Uj Idők* hasábjain merült fel talán a legmarkánsabban mindez, ahol a „nem asszonyi művészet” egyértelműen értékmérőt, azaz dicséretet jelentett:

Gulácsy Irén írásművészete nem asszonyi művészet. Stílusa nem női stílus, hanem mélyen járó, keményveretű magyar nyelv. Szerkesztő és megjelenítő készsége maradéktalan. Történeti regényeit komoly és szerteágazó történeti tanulmányok előzik meg, de ez a tudományos anyag nem marad cédula nála; élménnyé lesz és felolvad az irodalmi műben.⁴⁹

Íme egy asszonyíró, aki alapvetően író. Utoljára Gulácsy előtt talán Kaffkáról mondták mindezt nem *Nyugat*-körökben. A *Hamueső* című regénye s más regényei alapján – témaválasztása s leíró módszere miatt, de hagyományosabb ábrázolásmódjai okán is – a „férfias író” kategóriába sorolták. A női lélek megformálása helyett a férfi lélek átfogó, hiteles ábrázolásával írta meg ugyanis legjelentősebb műveit. Alkotásai a férfias magatartás miatt váltak tehát saját korában is emlékezetessé.

[...] férfi-lelkeket, sőt hősöket jellemzett, a kor minden szilajságával, a tárgyhoz illő ódon, patinás nyelven. Ily vonásokat nem igen találni nőírók munkáiban.⁵⁰

Voinovich e kritikájában voltaképpen bátornak tartotta az írónőt, amiért olyan témákhoz nyúl, amelyekhez még a férfírók is ritkán merészeltek.⁵¹ A Gulácsy-művekről írt korabeli kritikákat olvasva arra a következtetésre juthatunk, hogy döntően úgy vélik, a jobb író férfitulajdonságokkal rendelkezik. Felnőtt e feladathoz! „Férfias” jegynek tulajdonítják a korabeli kritikusok ekképpen az erőt, az energiát, a határozottságot. Mindez összefügg a kor már említett újkonzervativizmusával, némileg „visszarendeződő” esztétikai vívmányaival és a modernségesszmények ideiglenes megtorpanásával is.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Gulácsy Irén – A Kazinczy-érem odaítélésére kiküldött székesfővárosi bizottság jelentésének tükrében. *Uj Idők*, 1941/44. 538. A jelentés írói: Báró Brandenstein Béla, Némethy Károly, Rhédey Tivadar, Szász Károly, Ugron Gábor és Voinovich Géza.

⁵⁰ Voinovich Géza: *Hamueső*. P. Gulácsy Irén új regényéről. *Uj Idők*, 1928/21. 628.

⁵¹ Uo.

P. Gulácsy Irén: Fekete vőlegények (1927)

Az 1927-es *Fekete vőlegények* Gulácsy alighanem legismertebb történelmi regénye,⁵² amelyben szerzője a történelmi kor minden valós, jeles személyét tablószerűen felsorakoztatja: Ulászló, II. Lajos, Dózsa György parasztháborúja, a mohácsi vész ideje, illetve az ezt követő évek jelennek meg az olvasók előtt. Regényének főhőse, Czibak Imre az ország sorsát alakító eseményeknél jelen van, tanúja s részese is azoknak.⁵³ Az irodalmi konzervativizmusáról híres, Adyval és a modernekkel – így *A Holnappal* és a *Nyugattal* is egykor komoly csatákat vívó Rákosi Jenő a *Fekete vőlegények*ről írott kritikájában jegyzi meg Gulácsyról, hogy „asszony, de férfikézzel ír, férfiszemmel néz és férfilelekkel intézi emberek sorsát”.⁵⁴ Erdélyben Benedek Elek is elismerően ír a regényről és a szerzőről: „ez a könyv a magyar nyelven írók seregének első vonalába emelte ezt a férfierejű asszonyembert”.⁵⁵ Bohuniczky Szefi a *Fekete vőlegények* kapcsán viszont kritikát fogalmaz meg. A *Nyugat* hasábjain azt írja, hogy Gulácsy nyelvi eszköztára gazdag ugyan – de idejétmúlt kompozíciókat használ:

Gazdag szóanyagával bálvánnyá magasztal vagy féreggé tipor, itt-ott Jókaival rokon lelkessége mindig a pátosz emelkedettségébe repül s bár mindent megszíneez gazdag ötletkészsége, mégis hőseiben már idejét mult meseárnyékokra ismertünk.⁵⁶

Gulácsy szereplőit, karakterformálását vizsgálva Bohuniczky arra a konklúzióra jut, hogy az író túl sokat akar belezsúfolni egyetlen regényébe, sikertelenül:

[...] bár meghangsúlyozottan siettetné a drámát, mégis, mire odaér, nem bírja egybemarokolni. Talán túlságosan összezsúfolta és levetítette a kor minden érdekességét, de ebben a sűrű eseményhalmazban, a patetikus hangok, hősi gesztusok parádéjában összezsugorodnak a szereplők, minden szavuk, mintha hónapokig tanulták volna, előre érezteti, hogy minden elejtett hangnak súlya van a történelem részére, de ők maguk a gazdag ruhákban, a rengeteg arany, prém és harci felszerelés között nem egyebek, mint a történeti

⁵² Három év alatt regénye a tizenhatodik kiadást érte meg. „A példány, melyből a *Fekete vőlegényeket* újraolvastam, tizenhatodik kiadásként jelzett 1930-ban, ami még akkor is rendkívüli siker három év alatt, ha tudjuk, hogy kiadáson rendszerint ötezer példányos utánnyomást kellett érteni akkoriban. (Nem vagyok biztos benne, hogy Móricz *Erdély-trilógiája* elérte ezt a példányszámot az író életében.)” In: Láng, 1982. 6., ill. uő. 1988. 90.

⁵³ Szabolcsi Miklós: Konzervatív irodalom. In: uő (szerk.): *A magyar irodalom története. VI. kötet (A magyar irodalom története 1919-től napjainkig)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966. <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/96.html> (Letöltés ideje: 2024. december 15.)

⁵⁴ Rákosi Jenő: *Fekete vőlegények*. *Uj Idők*, 1927/14. 364.

⁵⁵ Benedek Elek: *A Fekete vőlegények írójáról*. *Uj Idők*, 1927/2. 48.

⁵⁶ Bohuniczky Szefi: *Fekete vőlegények*. P. Gulácsy Irén regénye. – Singer és Wolfner kiadása. *Nyugat*, 1927/3. 280.

dráma papírosképei. Gulácsy Irén nem is ezekben a nagy szerepet kapott alakjaiban adja jó írói kvalitásait, hanem egy-egy véletlenül belekerült mellékszereplőben; ezekben érezteti meg oly sajátos tehetségét, a humort és azt a szívmeleget, mellyel jóízű mosolygást és komoly figyelmet fakaszt az olvasóban. De ahol nagyot akar és a történelmet gazdag színek összehalmozásából szeretné kimarkolni, ott a roppant pompában elsiváru a mélység és hosszúra nyújtott harci jeleneteiben a Dózsa-lázadásban, a mohácsi csatában nem ad egyebet, mint görögtűzzel világított, díszes ruhák szinpadi vonaglásait [...] olyan ez a könyv, mint egy temérdek téglából növe épület, az első kötetben még szilárd, a másodikban már lazul a rakás, míg a harmadik kötet tetőboltozata alatt végkép összeomlik.⁵⁷

Kétségtelen, hogy Gulácsy Irén egyik legfőbb karaktervonásaként – nőléte elenére – „férfias keménységét” emlegették, mely mind saját életeseményeiből, az élete adta keménységből, ekképp leírt edzettségéből, nemzeti asszonyi mivoltából, mind a kor egyre inkább kettészakadó magyarországi irodalmi életéből (konzervatív-modern, népi-urbánus) és annak eltérő kritikai gyakorlatából eredeztethető. Gulácsy írásművészete nemzeti hagyományokat követett, a korban klasszikusnak vagy akár konzervatívnak is mondható, de modernnek és formabontónak bizonyosan nem. Lélekábrázolásai leginkább 19. század végi vagy 20. század eleji mintákat követtek. Kuncz Aladár például Tömörkényhez, Mórahoz hasonlította, jogosan. Az Erdélyi Szépmíves Céh által kiadott elbeszéléskötete, az Átal a Tiszán kapcsán azt írta:

Az emberi lélekfejlődésnek egy sajátágos, primitív állapota ez, amely csodálatosképpen a városi kultúra közelében is megmaradt, sőt fölényesen szembeszáll vele.⁵⁸

Szempontunkból mindkét regénye fogadtatása kapcsán kiemelendő, hogy Gulácsy tudatosan nemzeti keretekben s nem erdélyi keretekben gondolkodott, munkái többsége összmagyar történelmi viszonyok közt (így kimondatlanul is a minoritás formáit hátrítva, a kisebbségi létet csak átmenetinek remélve) fogalmazta meg művei mondanivalóját. Az erdélyi történeti regény összmagyar problematikákat is tárgyal, erre Filep Tamás Gusztáv is felhívja a figyelmet: „Szembetűnő, hogy gyakran olyan sorstragédiák válnak regénytárggyá Erdélyben – és a Partiumban –, amelyek az egész nemzetet sújtották, az összmagyar történelmet alakították.”⁵⁹ Kacsó Sándor szerint az írók „Nem merték önmaguk előtt sem leszögezni, hogy az erdélyi magyar irodalmat nem születési hely és nem is az határozza meg, hogy magyar

⁵⁷ I. m., 281.

⁵⁸ Vö. (k. a.) [Kuncz Aladár]: P. Gulácsy Irén: Átal a Tiszán. (Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh.) *Erdélyi Helikon*, 1928/1. 61.

⁵⁹ Filep Tamás Gusztáv: Jegyzetlapok az erdélyi történelmi regényről. *Magyar Művészet*, 2018/4. 146.

nyelven íródik”,⁶⁰ így tehát Gulácsy erdélyiségét sem vehetjük másképp, mint Berdeét. A nőiség összetett kérdéskörében pedig sikerült megfordítania egy paradigmát: míg a 20. század elejéig számos esetben nők szerepébe bújtak férfiak, és egyfajta szerepjátékban női hangon szólaltak meg a nők helyett is (Ignotustól Herczeg Ferencig), addig a nőírók fokozatos betörésével az irodalmi életbe természetesebbé vált, hogy mindezt egy nőíró is megtegye. Arra azonban, hogy egy író nő tudatosan férfikarakterek lelki világában mélyüljön el történelmi kulisszák között, s ne (vagy ne csak) saját neme ügyeit, hiányterületeit, problémáit, sérelmeit, vágyait, ösztöneit, testiségét stb. ábrázolja, hanem éppen ellenkezőleg, arra igen kevés példa akad a magyar irodalomtörténetben.

Asszonysorsok?

Szentimrei Jenő *Két íróasszony – Két novelláskötet* című írásában vetette össze P. Gulácsy Irén és Berde Mária egyidejű megnyilatkozásait.⁶¹ Írása elején még kijelentette, hogy elsődlegesen nem a munkájuk értékére vonatkozik az összevetés, hanem felvilágosítás céljából inkább bizonyos különbségekre utal azok számára, akik túl könnyen általánosítanak, sematizálnak. S azoknak legfőképp, akik minden „Erdély felől felhangzó zenét eleve erdélyi zenének ítélnék”, s „nyomban el is ítélik ezen az alapon”. E cikkben Gulácsyról azt írja, hogy az akkor Nagyváradon élő író nő csöppet sem erdélyi, sőt akkor sem erdélyi, amikor a *Fekete vőlegények*ben erdélyi gondolatot akar közvetíteni. Ezt az erdélyiséget Szentimrei szerint ő csupán kívülről szemléli, míg az „Berde Máriának húsa és vére”. Gulácsy Irén történeteiben az Alföldet írja meg Nagyváradon is, sőt a *Hamueső*ben is az Érmelléket ragadja meg, a partiumi helyszínt, s nem a belső, történelmi Erdélyt, akkor is, ha a regény cselekménye már román fennhatóság alatt íródik, történik. Szentimrei Gulácsy Irén erejét a „kispasztikában” látta leginkább, kiemelve írásainak részletgazdagságát, a gondos kidolgozásokat. Berde Mária ezzel szemben „olyan határozottan és élesen erdélyi”, mint amilyen alföldi eredendően „Pálffyné”. Berde írásainak erdélyi karakterét e jellemzés szerint meghatározzák a mondatfűzései is, a „maros-mentisége”, s még szereplőinek neve is, vagyis regionalitása. Szentimrei ugyanakkor azt is kiemelte, hogy Berde mindig szívesebben vállalkozik a nehezebb művészi feladatokra, azok megírására, mert érzi, hogy azokban tudja a legjobban érvényesíteni a maga erőit. Ezek az utolsó kijelentések nemcsak általában

⁶⁰ Kacsó Sándor: Gyávák voltak az erdélyi magyar írók. *Brassói Lapok*, 1929/235. 1. Idézi: Filep 2018. 149.

⁶¹ Szentimrei Jenő: *Két íróasszony – Két novelláskötet*. – P. Gulácsy Irén: Átal a Tiszán. Erdélyi Szépművés Céh kiadása, 1928. – R. Berde Mária: Télutó. Pásztortűz könyvtár 11. szám. *Pásztortűz*, 1928/10. 232–233.

a novellairóra vonatkoznak, hanem a nőíróságra is, hiszen a szerzőjük olyan tabukat emelt ki, amelyekről korábban nem, vagy kevesen mertek írni.

A két író nő korabeli kritikai recepciójáról közös pontként elmondható, hogy mindketten „elsősorban művészek igyekeznek maradni és művészi eszközökkel törekednek meggyőzni [az olvasót] a maguk igazáról”.⁶² Kádár Judit a P. Gulácsy-ról írt kritikákat összegző, összefoglaló tanulmányában e primer recepció későbbi hatását is kiemelte. Ebben egyfelől arra tért ki, hogy a szexualitás ábrázolását a korabeli kritika a (női) lektűr sajátosságának tekintette csak, vagyis egy magasabb irodalmi polcra lejjebb helyezve, legtöbb esetben eleve egy alsóbb „middle brow”-nak tekinthető szintre téve tárgyalta. E téma a *Hamueső* cselekményének előremozdító eleme is, a mű kanonizálására törekvő Voinovich Géza védelmébe vette az író nőt:

Nőírók gyakran esnek abba a hibába, hogy erő dolgában versenyre akarván kelni a férfiakkal, nem kerülük, sőt keresik az erotikus jeleneteket. Itt ez nem betét, hanem hozzátartozik az egésznek hangszereléséhez.⁶³

Az *Új Idők* Gulácsyt népszerűsítő tevékenysége annyiban sikeres volt, hogy bár a könyveit a szocialista korszakban nem adhatták ki, a neve nem merült feledésbe, és az 1980-as évek közepén a nőírók közül az ő regényeinek kiadásával kezdődött a kultúrpolitikai enyhülés. Ám legismertebb műve máig a Horthy-korszak hivatalos ideológiájához az Erdélyben írt *Hamueső*-nél jobban idomuló *Fekete vőlegények* maradt.

P. Gulácsy sikeréhez az is hozzájárult, hogy a korban a történelmet, a történelmi múltat szépírói eszközökkel ragadta meg. A történelmi változások hatására a magyar olvasóközönség jelentős része – Erdélyben és Magyarországon egyaránt – érzékenyen reagált a történelmi múltat felidéző, azt a jelennel dialógusba állító művekre, s egyfajta vigaszideológiaként, mintaként is olvasta ezeket. Nem véletlen, hogy az általam vizsgált időszakban a történelmi regény egyik virágkorát élte, s Erdélyben a szülőföldfaggató tájköltészet mellett a legsikeresebb műfajjává avatták.

A történelmi-társadalomtörténeti kontextus két világháború közötti időszakának összetettségében további kérdéseket vethet fel az is, hogy a nők s általában az erdélyi nők sajátos helyzete, többszörös kisebbségi, minor léte az irodalmi ábrázolásokban mennyire jelentett elsődleges szempontot, netán – az erdélyiséghez hasonlóan

⁶² Kis Ernő: Erdélyi regények. Második közlemény. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926/2. 316.

⁶³ Voinovich Géza: *Hamueső*. P. Gulácsy Irén új regényéről. *Új Idők*, 1928/21. 628. idézi Kádár Judit: Interszekcionalitás és lokális identitás magyar írók első világháború utáni Erdélyben játszódó regényeiben. Gulácsy Irén *Hamueső*. *TNTeF*, 2020/10.1. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tnfef/article/view/33937/32994> (Letöltés ideje: 2025. január. 15.)

– csupán az egyes olvasatokban megjelenő lehetőséget rejtett. Mint ahogy azt Pintér Jenő is megírta ismert irodalomtörténete *Írónők*⁶⁴ című fejezetében:

A huszadik század a nők gyors előretörésének korszaka irodalmunkban. A nő-elbeszélők nemcsak kötetek jelentékeny számával keltették föl a figyelmet, hanem tehetségükkel is. Egyesekben szembetűnően jelentkezett a magasabb rendű mesemondó készség, a biztos alakrajzolás, a különös helyzetek eleven meglátása. A társadalmi regényt fel-tűnő becsvággyal művelték, a történeti regényben számottevő értékeket alkottak.⁶⁵

Berde Mária kortársai a szerzőt bátorsága, tabudöntőgető témafelvetései, a női lélek finom, árnyalt ábrázolásmódja miatt, illetve valós erdélyisége okán emelték ki. E nézetek értelmében Gulácsy Irén sokkalta inkább megmaradt partiuminak (érmellékinek) és a férfias írók csoportjához tartozónak, akihez a feszes történet-szöveget, a tárgyilagos, régmúlt időköt felelevenítő írói tehetséget társították. Női karaktereiről viszont elfeledkezett szólni a kortárs kritikák többsége, pontosabban nem tudott róluk szólni. Nőábrázolása a hagyományos férfi irodalom által kitapo-sított utat követte ugyanis, témái középpontjában nem is a női lélek állt elsődle-gesen. Berde és Gulácsy közös vonása lehetne a házasságtörés témája, ugyanis mindketten beleszótták prózáikba e kérdéskört, de amíg Berde tudatosan női szem-szögből láttatta mindezt, nemegyszer a korabeli konvenciókkal is szembehelyez-kedve, de a belső, lélektani mélyrétegeket, karakterei vívódásait is ábrázolva, addig Gulácsy fő témái közt nem a női problémakörök és azok komplexitása szerepeltek. Általánosan is elmondható, hogy nem is az „egyén” érdekelte, hanem inkább ál-tala kivetítve egy csoportidentitás szintén nem kevésbé komplex problematikája foglalkoztatta.

Gulácsy Irént az irodalomtörténet-írás a két világháború közötti, megújuló tör-ténelmi regényirodalom legsikeresebb szerzői közé sorolja, holott témái legalább ilyen mértékben saját koráról, azaz jelene társadalmi problémáiról szóltak. Első regényei az 1920-as években épp a kialakult trianoni helyzet társadalomrajzát, sok-szoros konfliktusait adták, kényszerhelyzeteket mutattak be plasztikusan, a kano-nikus képpel ellentétben tehát szerzőjük nem menekült a múltba, legfeljebb 1927 után már azt az utat járta, amit első nagyobb sikerregényét követően a kritika és az olvasók is elvártak tőle. Magyarországra történő repatriálása csak erősítette ezt a folyamatot. Regényei legjavát azonban dolgozó, férjét ápoló és eltartó modern nőként írta meg akkor is, ha írásművészetében inkább konzervatív és hagyomány-örző maradt, s ez az emancipatorikus faktor mondhatni egyáltalán nem tükröződött regénybeli karaktereiben, választott témáiban. Ezzel ellentétben Berde főszereplői (Hanna [*A szent szégyen*, 1925], Villi [*Tüzes kemence*, 1936]) gondolatvilágával

⁶⁴ Pintér Jenő magyar irodalomtörténete, i. m. 1304–1316. https://mek.oszk.hu/15300/15384/pdf/15384_8_2.pdf (Letöltés ideje: 2025. január 15.)

⁶⁵ I. m. 1304.

a korabeli nők könnyűszerrel azonosulhattak. Gulácsy *Hamueső* című regényében a feleség, Veron rajtakapja ugyan a férjét a megcsaláson, a valódi érzéseit viszont nem tudja meg az olvasó, a nő csupán távoli szemlélője, elszenvedője marad a történeteknek. Berde regényeiben a csalódottság, a kiábrándultság, az individuális vágy, a nyílt lázadás ezzel szemben mind-mind visszatérő motívumok. Nőalakjai nem csupán külsejükkel, bájukkal hatnak, hanem intellektuális vonzerejükkel is. Mindezek ráadásul a női szubjektum problematikusságával hatottak a korban. A jellemábrázolás mellett érdemes kiemelnünk Berde részletgazdagságát is: Hanna (*A szent szégyen*) asztalának, festőeszközeinek leírásával, karakterei ruházatának bemutatásával olyan módon foglalkozik, ahogyan azt a lélekábrázolás terén is tette, kiemelve a legapróbb, látszólag jelentéktelen részletet, ami viszont később hangsúlyossá válhat. Berdére jellemző továbbá, hogy női szereplői az álmok segítségével kapnak megbocsátást, feloldozást, de ezek az álmok a szerelmi vágy kifejezőeszközei is egyben. Berde nem ítéli el szereplőit, nem tör pálcát fölöttük, női karaktereinek új és járható utat kínál, amely során narratívája az olvasók előtt többes lehetőséggel bír, nyitott marad és (jelen esetünkben) gyermekeik megfogadásával egy más, jobb jövőt is ígér számukra.

Gulácsy és Berde, e két – talán mindmáig legismertebb helikoni – író működésének összevetésekor elmondhatjuk, hogy ha homlokegyenest nem is különböztek, látványosan több volt az eltérő jegy közöttük, mint az összekötő kapocs. Mindketten a formálódó erdélyi magyar irodalomszegmens első évtizedében indultak, ott szereztek maguknak nevet, s lépték át ennek képletes és valós földrajzi határait, de pályájuk különböző irányokba tartott. Alighanem más-más habitussal bírtak eleve, részben más-más világnézetet és eltérő irodalomszemléletet is vallottak, mást gondoltak a transzvilvanizmusról (főként az 1920-as évtized végétől), s természetesen a nőkérdés, a női sorsképletek ügyében is – közvetlenül vagy közvetetten – máshová gondolták kiteendőnek műveikben a hangsúlyokat.

Tóth Bálint szerint Gulácsy, aki Budapest ostromakor hunyt el, „hihetetlen munkabírással írt, s azt, amit a korszak történelemszemlélete elvárt tőle. Művei így lettek sorra bestsellerekké – a szó jobbik értelmében: heroikus életszemlélete és művészi becsületessége megóvta mind az olcsó mesterségbeli fogásoktól, mind az egyre jobbra tolódó rendszer kiszolgáltatásától. [...] Férfias író – mondták rá kortársai –, [...] aki úgy akar írni, mintha férfi lenne.”⁶⁶ Konzervativizmusa miatt a férfias írók kategóriájába sorolta már a korabeli kritika is, s a későbbiekben így is lett kanonizálva, viszont az irodalomtörténet csak az 1927-es nagy siker után alakította ki értékítéletét, s ebben a történelmi regények játszottak döntő szerepet. Gulácsy Irén első regényeiben (*Förgeteg* [1919], *Hamueső* [1925]) még ösztönösen a jelen felé fordult, saját korának élő problémáit tárgyalta mindkét művében, majd 1927 után

⁶⁶ Tóth Bálint: Gulácsy Irén (1894–1945). In: Keresztury Dezső – Sík Csaba (szerk.): *„S két szó között a hallgatás...”*. Magyar mártír írók antológiája. Budapest: Magvető Kiadó, 1970. I. köt., 377.

(a nagy sikernek örvendő *Fekete vőlegények* után) végleg a történelmi regények felé fordult, s ezáltal mint a történelmi regények bestsellerírója lett közismert, ami kellő anyagi háttérrel és elismertséget biztosított számára. Láng Gusztáv írta, hogy „Első két regényében azonban modernebb hangot – és modernebb mestereket – választ. [...] A történelmi regény műfajához a korszak erdélyi irodalmi divatja is fordíthatta az írónt [...] A történelmi érdeklődés oka lehet a származástudat is [...] A korszak iránti érdeklődése bizonyíthatóan korai: Ökörsütés novellája, mellyel az Ellenzék történelmi novellapályázatán szerepelt, szinte változatlanul épül be epizódként a *Fekete vőlegények*be. Fontosabb persze a közhangulat hatása.”⁶⁷ Berde épp ezért is írta meg a Vallani és vállalni polémiát kiváltó cikkét Kuncz biztatására, de habitusban is progresszívebb volt, a múltba menekülés, az eszképzizmus helyett a cselekvő transzilvanizmust képviselte, amely a testvérnépeken túl mindenféle minoritás – így a nők – helyzetére is érzékenyebben reagált. Ez pedig életmódja, eszményei mellett merészebb témaválasztásaiban, stílusában és a karaktereiben is megmutatkozott. Utóbbiak közül nem egy alteregónak is minősülhet, amit már a korabeli kritika is észrevett.

Megkockáztatható: egyikük, P. Gulácsy a klasszikus írói szerepkörén sohasem akart túllépni, más kereteket feszegetni, mint amit férfi elődei, író társai korábban lehetővé tettek. Másikuk, Berde jellegzetes *nőíró*nak vallotta magát, akinek művei ily módon a feminista irodalomkritika 20–21. századi olvasatai számára is tartogatnak még feltárnivalót. Paradox módon talán mégis Berde az, aki periférikusabb helyzetben van, hiszen Gulácsy regényeinek divatja korról korra (a történelmi regény iránti megújuló igény nyomán vagy egy letűnt korszak stílromantikájával) újraéledni látszott.

E vázolt fogadtatástörténeti ív végén talán elmondható, hogy a 20. század erdélyi magyar és összmagyar irodalmában kétségkívül nagyobb figyelmet érdemelne mind Berde, mind P. Gulácsy írásművészete. Választott példáim reményem szerint kellően rávilágítottak arra, hogy egyrészt számos dolog kapcsolhatja őket össze, kezdve női mivoltukkal, erdélyiségükkel, a korszakkal, amelyben éltek és alkottak, írócsoportosulásbeli tagságukkal és bizonyos fokig Nagyvárral is, mint indulásuk egyik fontos helyszínével, azonos pályáivet mégsem implikálhatunk nekik. Egyéni és kollektív megszólalási módjaikban egy alapjaiban megváltozott világ helyzetét tárták elénk, saját eszközeikkel, eltérő stílusjegyekkel, illetve irodalom-eszményekkel, de nemük, társadalmi lehetőségeik, egyéni vagy csoportos mozgásterük, vagyis a korszak és a hely, amelyben és ahol nőként, kisebbségi magyarként éltek, mind-mind visszatükröződött műveikben. A korszak sajátosságai mind megmutatkoznak a primer kritikai recepcióban: a 19–20. század nőértelmezésének sajátosságai, a korszak erőteljes társadalmi elvárásai, egy nő korlátozott mozgástere és életlehetőségei, engedélyezett vagy elutasított társadalmi szerepkörei,

⁶⁷ Láng, 1982. 5–6.

kiszolgáltatottsága vagy éppen tragikuma mind szóba kerülnek ezekben az írásokban. Az általam vizsgált, már nemzeti kisebbségi helyzetben ismertté váló szerzők esetében általánosan is elmondható, hogy műveikben nem csupán egyfajta eszményi nőideál létezik, hanem a női nemnek a különféle jellemváltozói mutatkoznak meg. P. Gulácsy Irén munkásságát érdemesebb ugyanakkor árnyaltabban szemlélni a mából. A korszak kritikusai, recenzensei Gulácsy konvencionális, sőt, már-már férfias jellegét és maszkulin ábrázolásmódját hangsúlyozták, illetve az utókor a történelmi regényei okán az eszképizmus, a jelenből való elmenekülés skatulyájába helyezte őt, aki divatos írónővé vált ugyan, ám mára inkább csak történeti értéket képvisel. Ez meglátásom szerint csak részben igaz, mert Gulácsy számos regénye ráadásul társadalmi regény, amelyekben saját kora összetett problémáit jelenítette meg, főként a korai műveiben, karakterábrázolásai, tematikái viszont valóban nem bírnak hangsúlyosan feminin vonásokkal. Vele ellentétben Berde Mária saját kora égető problémáinak irodalmi ábrázolásait, azok megvallását és vállalását sürgette, s ezek közé sorolta a sajátos női problematikákat is. Regényhősei, témafelvetései nemegyszer tabutémákat feszegetnek, megidézett alakjai, női karakterei szinte kivétel nélkül lázadnak a kor avított erkölcsi elvárásai ellen. Női főszereplői nem tökéletes emberek, de bizonyos fokon esendőségükben is felülkerekednek saját hibáikon, jellemfejlődéssel vagy tragédiák árán, de megbocsátanak önmaguknak, s mindez egyedi, realiztikus és komoly lélekrajzi hitelességgel kerül az olvasó elé. Ha Gulácsy hagyományos írónőnek számíthat, Berde Máriát igazi *nőíró*nak mondhatjuk, hiszen regényei olyan perspektívából láttatnak és szólnak meg, amelyek nem csupán az általa megélt kor gondolatvilágáról tesznek tanúbizonyságot, hanem máig aktuális olvasatokat keltenek. Regényei komplexitása, aktualizálhatósága, esztétikai értéke épp ezért talán maradandóbb.

Zárásképp érdemes emlékeztetni, hogy az I. világháború utáni nehéz évektől a kényszerűen önállósodó erdélyi/romániai magyar irodalmi szcénának sokáig nyilvánvalóan nem az egyéni hangok, individuális kérdéskörök (így nem is a feminizmus vagy a női sorsproblémák) megjelenítése volt a legfőbb gondja. Az irodalmi életben is alapvetően máshová, a kollektív, nemzetiségi kérdéskörökre és a kollektív önazonosság kérdéseire kerültek a hangsúlyok. E sokszor leegyszerűsítő képlet ellenére az is tudatosítandó, hogy ezen termékeny és értékes irodalomszegmensnek olyan önértéken alkotó szerzői is voltak, akik a teljes magyar írói palettát színesítik, s akik az 1920-as évektől más-más módon és mértékben ugyan, de tevékeny alakítói tudtak lenni egy olyan hagyományszegmensnek, amit tágan értett *erdélyi női irodalmi mezőnek* nevezhetünk. Ez pedig sohasem szingulárisan, egyénenként és művenként vizsgálendő csupán, hanem kontextualizáltan, korabeli írógyakorlatok, műfaji kérdéskörök, műfajteremtések, karakterábrázolások, és persze a női szerzők sajátos tapasztalatainak sokrétű dialógusában, illetve az őket övező kritikai viszonyulások szövegösszefüggésében, amiket nem árt azonban újból és újból felülvizsgálni.

ELEMZETT MŰVEK

- R. Berde Mária: *A szent szégyen*. Marosvásárhely: Erdélyi Könyvbarátok Társasága. Irodalmi Vállalat, 1925.
- R. Berde Mária: *Tüzes kemence*. Budapest? Nyugat Könyvkiadó, Erdélyi Magyar Írói Rend, 1936.
- P. Gulácsy Irén: *Hamueső*. Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1925.
- P. Gulácsy Irén: *Fekete vőlegények*. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1927.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs Imre József: A női irodalmi hagyomány lehetőségei az erdélyi magyar irodalomban. *Korunk*, 2022/4. 5–11.
- Benedek Elek: A Fekete vőlegények írójáról. *Uj Idők*, 1927/2. 48.
- Bodor Aladár: R. Berde Mária: A szent szégyen. *Protestáns Szemle*, 1925/10. 511–512.
- Bohuniczky Szefi: Fekete vőlegények. P. Gulácsy Irén regénye. – Singer és Wolfner kiadása. *Nyugat*. 1927/3. 280–281.
- Boka László: Egy elszalasztott lehetőség? Erdély mint virtuális Közép-Európa. Transzszilvanizmus-formák és esélyeik a két világháború között. In: Földes Györgyi – Ladányi István – Szávai Dorottya (szerk.): *Kelet-Közép-Európa mint virtuális konstrukció*. Budapest: Gondolat, 2021. 84–100.
- Boka László: Transzszilvanizmusformák, transzszilvanizmusváltozatok. Egy regionális eszmekörrel, alakulástörténetéről és alakzatairól. In: uő (szerk.): *Transzszilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Budapest: MMA Kiadó, 2023. 7–58.
- Bókay Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
- Bollobás Enikő: Performansz és performativitás – A női, a meleg és a nem fehér szubjektumok nagy előadásai az irodalomban. In: Séllei Nóra (szerk.): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Debrecen: DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 17–57.
- Borgos Anna – Szilágyi Judit: *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Budapest: Noran 2011.
- Filep Tamás Gusztáv: Urbánus transzszilvanisták. In: Boka László (szerk.): *Transzszilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. Budapest: MMA Kiadó, 2023. 302–347.
- Filep Tamás Gusztáv: Jegyzetlapok az erdélyi történelmi regényről. *Magyar Művészet*, 2018/4. 144–150.
- Gulácsy Irén – A Kazinczy-érem odaítélésére kiküldött székesfővárosi bizottság jelentésének tükrében. *Uj Idők*, 1941/44. 537–538.
- Gulyás Sándor: R. Berde Mária: A szent szégyen. *Napkelet*, 1925/8. 281–282.

- Illés Endre: Pax vobis. P. Gulácsy Irén háromkötetes történelmi regénye. – Singer és Wolfner. *Nyugat*, 1931/6. 408–411.
- Jancsó Elemér: *Berde Mária (1889–1949)*. In: Berde Mária: Tüzes kemence – A szent szegény. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1967. 5–20.
- Józsa Miklós: A bölcsőhelytől a szellemi szülőföldre. *Erdélyi Toll*, 2012/1. 9–24.
- (k. a.) [Kuncz Aladár]: P. Gulácsy Irén: Átal a Tiszán. (Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh.) *Erdélyi Helikon*, 1928/1. 61–62.
- Kádár Judit: Interszekcionalitás és lokális identitás magyar írók első világháború utáni Erdélyben játszódo regényeiben. Gulácsy Irén Hamueső. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (TNTeF)*, 2020/10.1. 3–23. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33937/32994> (Letöltés ideje: 2025. január 15.)
- Kiss Ernő: Erdélyi regények. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926/2. 165–185.
- Kiss Ernő: Erdélyi regények. Második közlemény. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926/3–4. 316–333.
- Köves Miklós: A „Tüzes kemence”. *Korunk*, 1937/3. 284–286.
- Kuncz Aladár: *Kritikák, portrék, tanulmányok II*. Szerk. Filep Tamás Gusztáv és Juhász Andrea. Budapest–Kolozsvár: Országos Széchényi Könyvtár – Kriterion Kiadó, 2019. (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái VI.) 158–161.
- Láng Gusztáv: Gulácsy Irén. Kérdőjelek egy bestseller körül. *Utunk*, 1982/41. 5–6., ill. In: uő:
- Kivándorló irodalom. Kísérletek*. Kolozsvár: Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, 1998. 89–98.
- Marosi Ildikó (s.a.r): *Molter Károly levelezése 3. (1933–1937)*. Budapest – Kolozsvár: Argumentum – Polis, 2006.
- Molnár Szabolcs: *Berde Mária*. Bukarest: Kriterion, 1986. 144–155.
- Molter Károly: Berde Mária: Tüzes kemence. *Válasz*, 1937/3. 185–187.
- Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. *A magyar irodalom a XX. század első harmadában II*. 8/2. köt. Budapest: Franklin-Társulat, 1941. 1304–1316. https://mek.oszk.hu/15300/15384/pdf/15384_8_2.pdf (Letöltés ideje: 2025. január 15.)
- Pukánszky Béla: *A nőnevelés története*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013. 136–141.
- Rákosi Jenő: Fekete völgyek. *Új Idők*, 1927/14. 364–365.
- Schöpflin Aladár: Tüzes kemence. Berde Mária regénye – Nyugat kiadás. *Nyugat*, 1936/11. 382–383.
- Schöpflin Aladár: P. Gulácsy Irén: Hamueső. (Megjelent az „Erdélyi Szépmíves Céh” kiadásában, Kolozsvárott.) *Nyugat*, 1925/19. 172–174.
- Showalter, Elaine: A feminista irodalomtudomány a vadonban. – A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány. Ford.: Kádár Judit. *Helikon*, 1994/4. 417–442.
- Séllei Nóra: *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: DEENK Kossuth Kiadó, 2007. 100–101.

- Showalter, Elaine: A feminista irodalomtudomány a vadonban. A nőies [feminin] meghatározása: a günokritika és a nők által írt szöveg. *Helikon*, 1994/4. 422.
- Szabolcsi Miklós: Konzervatív irodalom. In: uő (szerk.): *A magyar irodalom története. VI. kötet (A magyar irodalom története 1919-től napjainkig)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- Szentimrei Jenő: *Két íróasszony – Két novelláskötet*. – P. Gulácsy Irén: Átal a Tiszán. Erdélyi Szépműves Céh kiadása, 1928. – R. Berde Mária: Télutó. Pásztortűz könyvtár 11. szám. *Pásztortűz*, 1928/10. 232–233.
- Szentimrei Jenő: Tüzes kemence. – R. Berde Mária új regénye. Nyugat-kiadás. *Pásztortűz*, 1936/22. 477–478.
- Tóth Bálint: Gulácsy Irén (1894–1945). In: Keresztury Dezső – Sík Csaba (szerk.): „S két szó között a hallgatás...” *Magyar mártír írók antológiája*. Budapest: Magvető Kiadó, 1970. I. köt. 377.
- Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom, 1880–1940*. Szukits Kiadó, Budapest, 1942.
- Várnagy Márta: A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon. Hangok és visszhangok. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat (TNTeF)*, 2011/1. 23–35. https://acta.bibl.u-szeged.hu/65611/1/tntef_001_001.pdf (Letöltés ideje: 2025. május 6.)
- Voinovich Géza: Hamueső. P. Gulácsy Irén új regényéről. *Uj Idők*, 1928/21. 628.
- r. r.: Erdély irodalmi élete – regényben. R. Berde Mária: Szentségvivők. *Budapesti Szemle*, 239. köt., 1935. 114–119.